

Ο ΧΩΡΟΣ ΩΣ ΣΧΕΣΗ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΛΑΙΣΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ

Βασίλης Αυδίκος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σύμφωνα με τον Ντέιβιντ Χάρβεϊ (David Harvey) (1973, 2005) ο χώρος μπορεί να νοηθεί ως απόλυτος, σχετικός και σχεσιακός. Κάθε μια από τις τρεις αυτές αντιλήψεις προκρίνει διαφορετικούς μεθοδολογικούς χειρισμούς και διαφορετικές λογικές για το χώρο. Το παρόν άρθρο ασχολείται ιδιαίτερα με τη σχεσιακή αντίληψη για το χώρο. Κάνοντας μερικές εννοιολογικές παραθέσεις για τον σχεσιακό χώρο, προσπαθούμε να τον οριοθετήσουμε θεωρητικά. Έπειτα, γίνεται μια προσπάθεια να προσεγγισθεί μεθοδολογικά καθώς και να οικοδομηθεί ένα πλαίσιο έρευνας μέσω του οποίου η συζήτηση για την πρακτική εφαρμογή της έννοιας του σχεσιακού χώρου μπορεί να ανοίξει. Γίνεται κατανοητό ότι ο σχεσιακός χώρος δεν μπορεί να νοηθεί έξω από τον άνθρωπο αλλά και μακριά από τις άλλες δύο αντιλήψεις για το χώρο.

Space as relation: methodological approaches and research framework

Vassilis Avdikos

ABSTRACT

According to David Harvey space can be demarcated into the absolute, the relative and the relational space. Each one of these perspectives adopts different methodologies and logics about space. This paper deals especially with the relational perspective of space. After stating some conceptual frameworks about the relational space, it attempts to build a methodological approach and also to sketch a research framework where a practical discussion over relational space can be opened. The relational perspective of space cannot be conceived outside the “human” and away from the other two dimensions of it.

Πρόλογος

Το άρθρο πραγματεύεται την έννοια του σχεσιακού χώρου και τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να μετουσιωθεί σε ερευνητικές μεθόδους και ερευνητικά πλαίσια έτσι ώστε να παράγει νόημα στις ερευνητικές αναζητήσεις. Αφεταιρία για αυτή την ανάλυση θα αποτελέσουν κάποιες επιχειρηματολογίες για τις αντιλήψεις (απόλυτος-σχετικός-σχεσιακός) που υπάρχουν για το χώρο (Harvey 1973, 1996, 2005· Massey, 1994, 2005) και κυρίως για τη σχεσιακή αντίληψη αυτού. Αν και οι συζητήσεις περί σχεσιακού χώρου αναπτύχθηκαν από τον Ανρί Λεφεβρ (Henry Lefebvre) (1984) και πιο πρόσφατα αναλύθηκαν από τον Edward Soja (1989, 1996) και τους Healey και Graham (1999) και Saskia Sassen (2001), το παρόν άρθρο επιλέγει να ασχοληθεί κυρίως με το έργο του Ντέιβιντ Χάρβεϊ και της Doreen Massey.

Ο σχεσιακός χώρος είναι ίσως η λιγότερο γνωστή διάσταση του χώρου στις κοινωνικές επιστήμες παρότι θεμελιώθηκε για πρώτη φορά το 1715-1716 μέσω της αλληλογραφίας¹ μεταξύ του Λάιμπνιτς (Leibniz) και του Clarke (ενός ψευδωνύμου του Νεύτωνα). Αν και από τότε εκατοντάδες άρθρα έχουν γραφτεί για την σημασία της σχεσιακής αντίληψης του χώρου κυρίως σε τομείς όπως γεωγραφία, χωροταξία, φιλοσοφία, φυσική, αστρονομία, η σχεσιακή αντίληψη του χώρου ελάχιστα έχει επηρεάσει τις οικονομικές επιστήμες και κυρίως αυτό που καλείται στην

Βασίλης Αυδίκος, PhD, Τσιμισκή 45, 11473, Αθήνα, v.avdikos@gmail.com

1. Σχεδόν ολόκληρη η αλληλογραφία μπορεί να βρεθεί στο <http://www.bun.kyoto-u.ac.jp/~suchii/leibniz-clarke.html>.

αγγλική mainstream economics, που καθοδηγούν σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή οικονομικών και μη πολιτικών που ορίζουν την ζωή στον σύγχρονο καπιταλισμό. Η ουσία του παρόντος άρθρου δεν είναι να αποτελέσει μια πολεμική στον τρόπο που η κυρίαρχη οικονομολογική σκέψη ενεργεί. Τουναντίον, μέσα από αυτό το άρθρο θα επιχειρηθεί μια μικρή περιγραφή της απόλυτης, σχετικής και σχεσιακής διάστασης του χώρου, και ιδιαίτερα του πώς ο σχεσιακός χώρος θεμελιώνεται οντολογικά στην ανθρωπογεωγραφία αλλά και του τρόπου με τον οποίο οι τρεις αυτές αντιλήψεις δύνανται διαλεκτικά να παράγουν νόημα στις αναζητήσεις ερευνητών. Ο σχεσιακός χώρος, αντίθετα με τη μηχανιστική εκδοχή του απόλυτου και σχετικού, προτάσσει ότι η ταυτόχρονη συνύπαρξη ατόμων με κατεξοχήν διαφορετικές τροχιές (αντιλήψεις, βιώματα, ιδεολογίες, συμφέροντα κ.λπ.) δημιουργεί χώρους μοναδικούς που δεν δύνανται να συγκριθούν ούτε να ακινητοποιηθούν βάσει σταθερών, δηλαδή βάσει θετικιστικών υπολογισμών. Δεν υπάρχει πλέον ο χώρος, υπάρχουν μόνο διαφορετικοί χώροι και μέσα σε αυτούς πολλαπλές πραγματικότητες. Το πεδίο του σχεσιακού χώρου μοιάζει να έχει τεράστιο επιστημολογικό βάθος και μέσα από αυτό μπορούμε να αναδείξουμε γόνιμες συζητήσεις για φαινόμενα και καταστάσεις που μέχρι πρότινος φαίνονταν παγιωμένα μέσα σε ισομορφικές αντιλήψεις για το χώρο. Παρ'όλα αυτά στη μεθοδολογική αρένα της έρευνας η σχεσιακή διάσταση του χώρου παρουσιάζει κάποιες δυσκολίες, κυρίως στον τρόπο που ο/η ερευνητής/τρια θα ερευνήσει και θα αναλύσει σχεσιακά φαινόμενα και διαδικασίες. Το δεύτερο μέρος του άρθρου παρουσιάζει μερικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις για το σχεσιακό χώρο απαντώντας στο ερώτημα «με ποιες μεθόδους ερευνώ τον σχεσιακό χώρο», θέτοντας αναγκαία μια ολιστική θεώρηση των τριών διαστάσεων του χώρου καθώς και τη βιωματική προσέγγιση του ερευνητή. Μετέπειτα παρουσιάζει ένα μεθοδολογικό πλαίσιο έρευνας για τη διαλεκτική των τριών αντιλήψεων του χώρου, αντιστοιχώντας αυτές με τις υποδομές, δομές και υπερδομές που υπάρχουν σε αυτόν.

Αντιλήψεις για το χώρο μέσα από το έργο του Ντ. Χάρβεϊ και της D. Massey

Ψάχνοντας για τον τρόπο που μπορούμε να αναλύσουμε τον χώρο ως έννοια, οι αναζητήσεις του Ντέιβιντ Χάρβεϊ αναδεικνύονται ως μια καλή αφετηρία. Ο Χάρβεϊ ήδη από το 1973 μέσω της μονογραφίας του *Social Justice and the City* έβαλε τους όρους για έναν γόνιμο διάλογο περί χώρου. Σύμφωνα με αυτόν, ο χώρος μπορεί να κατηγοριοποιηθεί σε τρεις κύριες διαστάσεις: τον απόλυτο, τον σχετικό και τον σχεσιακό χώρο, έννοιες οι οποίες θα μας βοηθήσουν στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του άρθρου και γι' αυτό μια μικρή περιγραφή τους καθίσταται υποχρεωτική. Ο απόλυτος χώρος, ο χώρος του Νεύτωνα και του Καρτέσιου, είναι σταθερός και μέσα στο πλαίσιό του καταγράφουμε ή/και σχεδιάζουμε γεγονότα. «Συνήθως αναπαρίσταται ως ένα προϋπάρχον και αμετακίνητο πλέγμα που επιδέχεται κανονικοποιημένη μέτρηση και είναι ανοικτό σε υπολογισμό [...] στον κόσμο του απόλυτου χώρου μπορούν να εξοβελιστούν όλες οι αβεβαιότητες και αμφισημίες και μπορούν ανεμπόδιστα να ευδοκιμήσουν οι ανθρώπινοι υπολογισμοί» (Harvey, 2005: 23). Ο απόλυτος χώρος είναι «ο χώρος της ύλης, της τοπογραφικής

χαρτογράφησης και των πρακτικών της μηχανικής» και παραδείγματα του απόλυτου χώρου είναι τα σχέδια πόλεων, οι περιφέρειες, τα κτίρια, οι δρόμοι κ.λπ.

Η σχετική διάσταση του χώρου έχει να κάνει με τις μη ευκλείδειες γεωμετρίες και με το έργο του Αϊνστάιν (Einstein). Ο χώρος εδώ είναι σχετικός πρώτον γιατί υπάρχουν πολλαπλές γεωμετρίες που μπορεί κάποιος να λάβει υπόψη του και δεύτερον γιατί το χωρικό πλαίσιο εξαρτάται από εκείνο προς το οποίο σχετίζεται αλλά και από το πλαίσιο αναφοράς του παρατηρητή. Ο Χάρβεϊ αναφέρει ότι «μπορούμε να φτιάξουμε εντελώς διαφορετικούς χάρτες σχετικών τοποθεσιών διαφοροποιώντας το αν οι αποστάσεις θα μετριοούνται με όρους κόστους, χρόνου, διαχωρισμού μέσω μεταφοράς (αυτοκίνητο, ποδήλατο ή σκίιμπορντ) ή μπορούμε να διαταράξουμε τις χωρικές συνέχειες εξετάζοντας δίκτυα, τοπολογικές σχέσεις (η ιδανική διαδρομή ενός ταχυδρόμου) κ.λπ.» (Harvey, 2005: 23).

Η σχεσιακή διάσταση του χώρου έχει συνδεθεί με τον Λάιμπνιτς, ο οποίος αρνείται την απόλυτη Νευτώνεια λογική για το χώρο. Η σχεσιακή άποψη θεμελιώνεται πάνω στη παραδοχή ότι ο χώρος δεν υπάρχει έξω από τις διαδικασίες που τον ορίζουν ή, από την άλλη πλευρά, οι διαδικασίες κάθε φορά ορίζουν το δικό τους χωρικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συμβαίνουν. Σύμφωνα με τον Χάρβεϊ, «η σχεσιακή αντίληψη του χωροχρόνου υποδηλώνει μια ιδέα εσωτερικών σχέσεων – οι εξωτερικές επιδράσεις εσωτερικεύονται σε συγκεκριμένες διαδικασίες (περίπου όπως το μυαλό απορροφά όλη την ύλη της εξωτερικής πληροφορίας και των ερεθισμάτων για να παράγει παράξενα σχήματα σκέψης, συμπεριλαμβανομένων των ονείρων και των φαντασιώσεων, όπως επίσης και τις απόπειρες ορθολογιστικού υπολογισμού). Ένα γεγονός ή πράγμα σε ένα σημείο στο χώρο δεν μπορεί να γίνει κατανοητό προσφεύγοντας μόνο σε ό,τι υπάρχει στο σημείο αυτό. Εξαρτάται από τα πάντα που συμβαίνουν γύρω του» (Harvey, 2005: 24-5). Η διάσταση και η φύση του σχεσιακού χώρου δεν μπορούν να αναλυθούν μέσα από αντικειμενικές μετρήσεις, έτσι χρειάζεται μια άλλη μεθοδολογική προσέγγιση, που θα μας απασχολήσει παρακάτω. Η αναγκαιότητα να αναλύσουμε το χώρο ως σχέση έγκειται πολύ απλά στην ανάγκη να αναλύσουμε θέματα όπως ο πολιτικός ρόλος της συλλογικής μνήμης ή το τι σημαίνουν η Πλατεία Τιεν-Αν-Μεν ή το «Σημείο Μηδέν» (Harvey, 2005).

Πέρα από τον Χάρβεϊ, η Doreen Massey έχει και αυτή διατυπώσει τις απόψεις της για την έννοια του χώρου και ειδικότερα για τον σχεσιακό χώρο. Στη μονογραφία της *Για το χώρο* (2008) μας δίνει μερικά παραδείγματα για την έννοια του σχεσιακού χώρου. Η Massey (2008: 27), συμμεριζόμενη την άποψη ότι ο χώρος μπορεί να είναι προϊόν αλληλεξάρτησης και πάντοτε να υφίσταται μετασηματισμούς, πηγαίνει τη συζήτηση ένα βήμα πιο μπροστά αφού κατανοεί το χώρο ως «τη σφαίρα πιθανότητας ύπαρξης μιας πολλαπλότητας με την έννοια του ταυτόχρονου πλουραλισμού, ως τη σφαίρα στην οποία συνυπάρχουν διακριτές τροχιές των φαινομένων, και για αυτό ως τη σφαίρα συνυπάρχουσας ετερογένειας».

Η πολλαπλότητα και η ετερογενής συνύπαρξη (διαφορετικών ανθρώπων, φυλών, ροών πληροφοριών, χρηματοοικονομικών ροών κ.λπ.) είναι δύο κύρια συστατικά του σχεσιακού χώρου. Εάν αναγνωρίσουμε αυτά τα δύο γνωρίσματα του σχεσιακού χώρου φθάνουμε στο συμπέρασμα ότι ο κάθε χώρος είναι κατεξοχήν διαφορετικός από κάθε άλλον. Για παράδειγμα η πλατεία Ομονοίας είναι ένας χώρος όπου τα πρωινά συνυπάρχουν καθημερινά άνθρωποι (όπως επιχειρηματίες, μετανάστες, έμποροι και χρήστες ναρκωτικών, πόρνες, εργαζόμενοι που

πηγαινοέρχονται στην εργασία τους, πολίτες που απλώς περνούν από κει κ.λπ.) με διαφορετικές αφητηρίες και ενδιαφέροντα, διαφορετικές προσωπικές ιστορικές τροχιές και εμπειρίες, αλλά και ένας χώρος στον οποίο σχηματίζονται νέφη με διαφορετικές ποσότητες ατμοσφαιρικής ρύπανσης. Ο ίδιος χώρος το βράδυ μετατρέπεται σε μια ανεπίσημη no-go area της αστικής τάξης λόγω της αυξημένης εγκληματικότητας που παρουσιάζει. Φυσικά, δύσκολα μπορούμε να συσχετίσουμε τις ροές των ατόμων και τις προσωπικές τους εμπειρίες με την ατμοσφαιρική ρύπανση. Αλλά το ζητούμενο δεν είναι αυτό, η συνεχής συσχέτιση των πάντων· το ζητούμενο είναι να προσεγγίσουμε όλες αυτές τις ανόμοιες συνυπάρξεις –αναγνωρίζοντας πολλές φορές τη φαινομενικά άνευ σχέσης συνύπαρξή τους– που στροβιλίζονται και συμπυκνώνονται στην πλατεία Ομονοίας για να ορίσουμε τη φύση της και το χωρικό της πλαίσιο, στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον. Όλες αυτές οι ετερογενείς συνυπάρξεις καθιστούν την πλατεία Ομονοίας ένα μοναδικό χώρο, που όμοιο του δύσκολα μπορούμε να βρούμε αλλού. Η χωρική ατμόσφαιρα της Ομόνοιας μοιάζει μοναδική στο χωροχρόνο και αν θέλουμε να την γνωρίσουμε (τι σημαίνει/ποια είναι) θα πρέπει να αναλύσουμε τις σχέσεις και διαδικασίες που συναντώνται εκεί (εμπόριο ναρκωτικών, αστυνόμευση και ανοχή, εμπορικά κέντρα και real estate, τσαϊνατάουν, πορνεία κ.λπ.) και να δούμε ποιες διαδικασίες και στρατηγικές αποκλεισμού ή εγκλεισμού (exclusion/inclusion) συνδέονται με το συγκεκριμένο χώρο αφού, σύμφωνα με την Massey (2001), οι σχέσεις/διαδικασίες, στο σχεσιακό χώρο, είναι πάντοτε σχέσεις εξουσίας και ισχύος (power geometries). Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι διαδικασίες δεν συμβαίνουν απλά στο χώρο, αλλά καθορίζουν το δικό τους χωρικό πλαίσιο. Γι' αυτό και κάθε χώρος μοιάζει να είναι μοναδικός στη διάσταση του σχεσιακού χώρου. Κάθε χώρος μοιάζει να έχει μια μοναδική ιστορική κοινωνικοοικονομική τροχιά, προϊόν μιας ετερογενούς και πάντα προσωρινής συνύπαρξης διαφορετικών ανθρώπων που δεν είναι δυνατόν να βρίσκονται σε δύο χώρους την ίδια χρονική στιγμή. Κάθε χώρος είναι μοναδικός και διακριτός, καθίσταται με άλλα λόγια μια *υπαρκτική ετερότητα* (existent alterity) στο χρόνο. Υπαρκτική γιατί ο σχεσιακός χώρος δεν είναι ποτέ πάγιος (ή μια πάγια αναπαράσταση αντικειμενικών μετρήσεων) αλλά πάντοτε υπόκειται σε συνεχείς μετασχηματισμούς, και ετερότητα γιατί συνιστά μια μοναδική οντότητα στο χρόνο, που δεν επιδέχεται συγκρίσεις. Ο χρόνος δεν νοείται πλέον γραμμικά, παίρνει καλύτερα τεθλασμένες μορφές αναπαραγωγής μεταξύ του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος. Ο Thrift (1996: 2) αναφέρει ότι «ο χρόνος είναι ένα πολλαπλό φαινόμενο, πολλοί χρόνοι εξελίσσονται ταυτόχρονα με αντιχητικές διαδράσεις μεταξύ τους».²

2. Μτφ. BA, “time is a multiple phenomena; many times are working themselves out simultaneously in resonant interaction with each other”

3. Μτφ. BA “space is socially produced and different societies, groups and individuals act out their lives in different spaces [...] there is no space, only spaces [...] space, rather than being uniform and forever the same, is constituted by differential densities of human experience, attachment and involvement. It is above all contextually constituted, providing particular settings for involvement and the creation of meanings”

Ο Tilley ερχόμενος από την επιστήμη της τοπιογραφίας συνάδει με τη σχεσιακή αντίληψη περί χώρου γράφοντας ότι «ο χώρος παράγεται κοινωνικά και διαφορετικές κοινωνίες, ομάδες και άτομα ζουν τις ζωές τους σε διαφορετικούς χώρους [...] δεν υπάρχει χώρος, μόνο χώροι [...] ο χώρος αντί να είναι ομοιόμορφος και πάντα ο ίδιος, συγκροτείται από διαφορετικές πυκνότητες της ανθρώπινης εμπειρίας, προσκόλλησης και εμπλοκής. Είναι πάνω από όλα συγκροτημένος σε ένα πλαίσιο, παρέχοντας συγκεκριμένα περιβάλλοντα για εμπλοκή και για δημιουργία νοήματος»³ (Tilley, 1994: 11).

Ο ίδιος διαιρεί το χώρο σε δύο διαστάσεις: το χώρο ως δεξαμενή της ανθρώπινης δράσης (container of action) και το χώρο ως μέσο της ανθρώπινης δράσης (medium of action). Η ειδοποιός διαφορά των δύο αυτών διαστάσεων φαίνε-

ται να είναι η έννοια του ανθρώπου στο χώρο. Στην διάσταση του χώρου ως δεξαμενή, ο άνθρωπος και οι ανθρώπινες σχέσεις και αλληλεπιδράσεις καθώς και οι ανθρώπινες αισθήσεις, τα συναισθήματα και οι εμπειρίες μοιάζουν να μην επηρεάζουν την ανάλυση του χώρου, νοούνται ως ομοιόμορφα και πάντα σταθερά (*ceteris paribus*) ή ίσως και παντελώς α-νόητα στοιχεία στο χωροχρόνο. Ο άνθρωπος, ως έννοια, θεωρείται άτομο που δρα σύμφωνα με το ιδιωτικό συμφέρον της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας (*utility-maximization*) και οι δράσεις του ορίζονται από τη δυνατότητα της επιστήμης να τις μετρήσει αντικειμενικά. Από την άλλη πλευρά, οι δράσεις-παράγοντες που δεν δύνανται να μετρηθούν αντικειμενικά μοιάζουν να μην επηρεάζουν το τελικό μετρήσιμο αποτέλεσμα. Αυτός ο οικονομιστικός (με την στενή έννοια του όρου) τρόπος σκέψης για τον άνθρωπο θέτει τις βάσεις για να δούμε το χώρο έξω από τον άνθρωπο. Ο χώρος είναι πλέον ισομορφικός και πάγιος, είναι ο ίδιος χώρος παντού, που ατέρμονα κλείνει ανθρώπινα σύνολα, χωρίς να αναγνωρίζει την πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα της ανθρώπινης φύσης. Για παράδειγμα, με βάση το χώρο ως δεξαμενή, η περιφέρεια της Ηπείρου στην Ελλάδα μπορεί να αποτυπωθεί σε πίνακες σύμφωνα με το περιφερειακό ΑΕΠ της, τη βιομηχανική παραγωγή της, τον αριθμό ISDN συνδέσεων στο ίντερνετ, αριθμό γεννήσεων/θανάτων κ.ά., και μπορεί επίσης να συγκριθεί (και να αποτυπωθεί σε χάρτες) οποιαδήποτε άλλη περιφέρεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να καταλάβει *σχετικές* θέσεις σε ένα συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο σύμφωνα με τα ποσοστά ανεργίας, υποχρεωτικής εκπαίδευσης, περιφερειακού ΑΕΠ κ.λπ.

Η έννοια του χώρου ως δεξαμενή μοιάζει να έχει κάποια κοινά με τις έννοιες του απόλυτου και σχετικού χώρου που ο Χάρβεϊ αναλύει τουλάχιστον ως προς τη μέθοδο του θετικισμού που κατά κόρον χρησιμοποιείται για την ανάλυση και εξαγωγή συμπερασμάτων και προβλέψεων. Επίσης η δεύτερη διάστασή του, αυτή που νοεί το χώρο σαν μέσο της ανθρώπινης δράσης, είναι πολύ κοντά με αυτή του σχεσιακού χώρου. Σ' αυτή την διάσταση ο χώρος νοείται ως ένα αμφίδρομο-σχεσιακό μέσο, που υπόκειται σε συνεχείς και εξακολουθητικές μεταμορφώσεις ακολουθώντας (και επηρεάζοντας) τη διαδικασία του κοινωνικού γίνεσθαι. Από τη μια πλευρά ο χώρος παράγεται και ορίζεται μέσω των ανθρωπίνων εκδηλώσεων, διαδικασιών, προσδοκιών κ.λπ. και από την άλλη οι ίδιες οι εκδηλώσεις και οι ανθρώπινες διαδικασίες και προσδοκίες επηρεάζονται στη δυναμική τους από τους χώρους στους οποίους συμβαίνουν. Χώρος και άνθρωπος δημιουργούν μια δυαδικότητα στο χρόνο, μια ενεργητική σχέση που η σημαντική της δεν υπακούει σε έναν και μοναδικό κώδικα παραστατικότητας.

Η έννοια του ανθρώπου στη διάσταση του χώρου ως μέσο δεν είναι το μηχανιστικό άτομο που αναλύσαμε πιο πάνω. Πλέον ο κάθε άνθρωπος είναι ον διαφορετικό και μοναδικό, και όχι ομοιόμορφο, που μπορεί να ενεργεί, να λαμβάνει αποφάσεις και να μεταμορφώνει το χώρο σύμφωνα με λογικούς και ωφελμιστικούς τρόπους αλλά και παράλογα, σύμφωνα με τις πληροφορίες και επιρροές που δέχεται από το κοντινό αλλά και το πιο μακρινό του περιβάλλον, σύμφωνα με τις διαπροσωπικές του σχέσεις, τις πολιτικές ιδεολογίες, τις προσωπικές εμπειρίες, προσδοκίες, όνειρα, έθιμα, παραδόσεις κ.ά. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή της έννοιας του ανθρώπου στη διάσταση του χώρου ως μέσο, θέματα όπως αυτά της συγχρονικής πολλαπλότητας και τις ετερογενούς συνύπαρξης βρίσκουν ένα πρόσφορο οντολογικό καταφύγιο. Η ταυτόχρονη συνύπαρξη διαφορετικών-μοναδικών ανθρωπίνων τροχιών και ο *τρόπος* με τον οποίο συμπεριφέρονται και ενεργούν είναι

αυτός που παράγει χώρους μοναδικούς που δεν δύνανται να συγκριθούν και να ακινητοποιηθούν βάσει συγκεκριμένων σταθερών. Από το πιο πάνω παράδειγμα, η περιφέρεια της Ηπείρου δεν δύναται να συγκριθεί, σύμφωνα με τη σχεσιακή λογική, με άλλες περιφέρειες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ένα άλλο παράδειγμα ίσως να ρίξει περισσότερο φως σε ό,τι αφορά το θέμα της σύγκρισης.

Κατά τη διάρκεια μιας έρευνας πεδίου στο δήμο Πρέβεζας το 2005 (Avdikos, 2009) για την ανάπτυξη της τοπικής τουριστικής αγοράς, έγινε λόγος, σε μερικές συνεντεύξεις με επιχειρηματίες και στελέχη της τοπικής αναπτυξιακής εταιρείας και του τοπικού επιμελητηρίου, για την αρνητική αποδοχή που είχε ένα αναπτυξιακό πρόγραμμα που διέθετε περί τα 500.000 ευρώ για την ανάπτυξη συστάδων (clustering) για την τοπική τουριστική ανάπτυξη. Το εν λόγω πρόγραμμα προϋπέθετε τη συνεργασία τριών ή περισσότερων επιχειρηματιών για τη δημιουργία ενός τουριστικού cluster. Έπειτα από συνεχείς ανακοινώσεις και συνεχή διαφήμιση του προγράμματος στους τοπικούς επιχειρηματίες της τουριστικής αγοράς, δυστυχώς δεν έγινε καμία αίτηση ενδιαφέροντος για το πρόγραμμα. Οι αιτίες για την καθολική αποτυχία του προγράμματος μπορούν να αναζητηθούν σε πολλές κατευθύνσεις. Σύμφωνα με τη λογική του απόλυτου χώρου και αυτή του σχετικού, οι δημιουργοί του προγράμματος ίσως να έκαναν λάθος υπολογισμούς σχετικά με τη δυνατότητα της περιοχής να απορροφήσει το πρόγραμμα ή ίσως να μην είχαν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για να συγκρίνουν τα μεγέθη ή τις δυνατότητες της τοπικής αγοράς σε σχέση με άλλους χώρους όπου το clustering έγινε μοχλός ανάπτυξης τοπικών οικονομιών. Από την άλλη πλευρά, ίσως οι στατιστικές και οι αναλύσεις που έγιναν να έδειξαν το αντίθετο από αυτό που συνέβη, ότι δηλαδή η τοπική τουριστική αγορά ήταν σε θέση να απορροφήσει το εν λόγω πρόγραμμα. Μεταβλητές όπως ο αριθμός των επιχειρήσεων, οι επενδύσεις, ο ρυθμός ανάπτυξης ή ο βαθμός απορρόφησης άλλων προγραμμάτων ίσως να έδειχναν θετικά σημάδια για την απορρόφηση του προγράμματος. Όμως με μια πιο ενδελεχή ματιά, η οποία προϋποθέτει να σκεφθούμε σχεσιακά, στην τοπική τουριστική αγορά (από την πλευρά της προσφοράς), η έρευνα πεδίου που έγινε έδειξε ότι ο κύριος λόγος που το πρόγραμμα για τα clusters απέτυχε ήταν η παντελής έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ των επιχειρηματιών της τουριστικής αγοράς. Ένα πρόβλημα ανθρωπογενές και σχεσιακό όπως είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προβλεφθεί μέσα από συγκριτικές στατιστικές και αντικειμενικές μετρήσεις που ανήκουν στον απόλυτο ή/και σχετικό χώρο. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι συναλλάσσονται και συνυπάρχουν σε ένα συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο (Πρέβεζα) τους κάνει να δημιουργούν (ή όχι) δεσμούς εμπιστοσύνης, οι οποίοι είναι μια σχεσιακή «μεταβλητή», που αν ο/η ερευνητής/τρια θέλει να τη γνωρίσει και αναλύσει θα πρέπει να γίνει εμπειρικός γνώστης και μέτοχος του τόπου· δηλαδή, να τον ερευνήσει στο χώρο που αυτός τελείται, μακριά από άστοχες σχετικές συγκρίσεις και μεταφορές αναπτυξιακών πολιτικών από διαφορετικά χωρικά πλαίσια, που αγνοούν τη διαφορετικότητα και ιδιομορφία του χώρου της Πρέβεζας. Η ιδιομορφία του χώρου έγκειται σε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που οι ερμηνείες τους μπορεί να λανθάνουν έξω από τον σχεσιακό χώρο.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, και βλέποντας το χώρο σαν σχέση (ή σαν μέσο σχέσης), μερικές λέξεις κλειδιά έρχονται στην επιφάνεια. Λέξεις όπως συγχρονική πολλαπλότητα, ετερογενής συνύπαρξη, διαδικασίες, χωρικό πλαίσιο, γεωμετρικές ισχύος, τρόπος σχέσεων, υπαρκτική ετερότητα, κατά μία έννοια σκιαγραφούν την

οντολογία της σχεσιακής διάστασης του χώρου. Στις παρακάτω παραγράφους θα γίνει μια προσπάθεια να προσεγγισθεί ο σχεσιακός χώρος και να συνδεθεί η οντολογία του, μέσω μιας μεθοδολογίας αλλά και ενός πλαισίου έρευνας. Σκοπός δεν είναι να οριοθετήσουμε αυστηρά τη μεθοδολογία του σχεσιακού χώρου, αλλά να ανοίξουμε μια συζήτηση για αυτήν, για τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε να αναλύσουμε φαινόμενα και καταστάσεις σχέσεων.

Μεθοδολογικές προσεγγίσεις

Οι παρακάτω παράγραφοι αναλύουν τη μεθοδολογία έρευνας για τον σχεσιακό χώρο, δηλαδή τον τρόπο που ο/η ερευνητής/τρια «ακουμπά» τον σχεσιακό χώρο και παράγει νοήματα μέσα από μεθόδους, όπως αυτή της συμμετοχικής παρατήρησης (προσωπική εμπειρία του χώρου), την ολιστική θεώρηση και την ανάγκη για διεπιστημονική προσέγγιση. Παράλληλα, προτείνεται ένα συγκεκριμένο πλαίσιο έρευνας που συνδέει και, κατά έναν τρόπο, ιεραρχεί τις τρεις διαστάσεις του χώρου.

Στο τελευταίο παράδειγμα είδαμε ότι η μέθοδος της εξ' αποστάσεως έρευνας και παραγωγής πολιτικών που στηρίζεται σε στατιστικές και στο θετικισμό είναι πολύ δύσκολο να εξετάσει σχεσιακά φαινόμενα όπως είναι η έλλειψη εμπιστοσύνης και η επιρροή της στην τοπική οικονομική ανάπτυξη ενός χώρου. Αυτό που φαίνεται ότι χρειάζεται είναι η συμμετοχή του ερευνητή στο χώρο και στις σχέσεις που τον διέπουν. Ο/η ερευνητής/τρια πρέπει να γνωρίσει μέσω της προσωπικής εμπειρίας τους τρόπους μέσω των οποίων οι χωρικές διαδικασίες ενεργούν, πρέπει να γίνει μέρος των ενεργούμενων σχέσεων. Έτσι η μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης, όπως ο Yeung (2002) αναφέρει, είναι σημαντική στη σχεσιακή ανάλυση. Όταν ο/η ερευνητής/τρια γίνει συμμετοχικός παρατηρητής υπεισέρχεται και δημιουργεί μια καινούρια διαδικασία στο χώρο που ερευνά. Οι εμπειρίες και απόψεις του/της (οι οποίες ανήκουν σε ένα διαφορετικό χωροχρόνο) μετασχηματίζονται και τα ερευνητικά ερωτήματα μπορούν να διαφοροποιηθούν και νέες υπό έρευνα σχέσεις μπορούν να ανακλύψουν όσο ο/η ερευνητής/τρια αναμοχλεύει εαυτόν με τον υπό έρευνα χώρο.

Φυσικά, η μέθοδος της παρατήρησης δεν είναι η μόνη μέθοδος εμπειρίας του χώρου από τον ερευνητή. Άλλες μέθοδοι ποιοτικής έρευνας στο πεδίο έρευνας όπως οι προσωπικές συνεντεύξεις, η συλλογή ντοκουμέντων από αρχεία και εφημερίδες κ.ά. είναι εξίσου χρήσιμες με αυτή της παρατήρησης, γιατί κάνουν τον ερευνητή μέρος των ενεργούμενων σχέσεων που θέλει να ερευνήσει. Το ερώτημα που δημιουργείται εδώ αφορά τις ποσοτικές μεθόδους έρευνας που, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, παρουσιάζουν δυσκολίες όταν καλούμαστε να εξετάσουμε και να αναλύσουμε φαινόμενα μέσα από το σχεσιακό πρίσμα. Μια απόλυτη αποστροφή προς αυτές τις μεθόδους θα δημιουργούσε μια σχέση πολεμικής προς τον θετικισμό και έναν α-θετικιστικό μονισμό, περίπου όμοιο (και ίσως ασύμφορο) με αυτόν που ο κόσμος του θετικισμού δείχνει προς τις θετικές μεθόδους. Παρ'όλο που ακούγεται παράξενο, ίσως να χρειαζόμαστε απόψεις και παρατηρήσεις που προέρχονται από στατιστικές και απόλυτα μοντέλα σκέψης, όχι για να συγκρίνουμε και να σχετικοποιήσουμε δεδομένα, αλλά για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος λόγος έγκειται στην ανάγκη να προμηθεύσουμε την έρευνα με άλλο ένα είδος πληροφορίας, μια πηγή που δίνει στοιχεία για ένα χώρο, έστω και στην απόλυτη ή σχε-

τική του διάσταση. Στατιστικές για το περιφερειακό ή τοπικό ΑΕΠ ή την παραγωγικότητα μιας περιφέρειας μπορούν να αποτελέσουν σημαντικά στοιχεία και μια αφετηρία ερευνητικών ερωτημάτων για τις ενεργούμενες σχέσεις, πίσω από την απόλυτη προφάνεια της παραστατικής μεθόδου. Για παράδειγμα, δημογραφικές και χωροταξικές αναλύσεις, στοιχεία για την παραγωγικότητα και την εισροή κεφαλαίου κ.ά. μπορούν να φανούν χρήσιμα για κάποιον που ενδιαφέρεται να εξετάσει τις γεωμετρικές ισχύος και τις σχέσεις εκμετάλλευσης και αποκλεισμού που υφίστανται γειτονίες όπως τα Hackney, Tower Hamlets, Islington από τη φυσική τους γειτνίαση με το χρηματοπιστωτικό άντρο του City του Λονδίνου.

Ο δεύτερος λόγος έχει να κάνει με τα νοήματα που δίνει ο ερευνητής αλλά κυρίως τα υπό εξέταση υποκείμενα (πχ. συνεντευξιαζόμενοι) όσον αφορά τις ενεργούμενες σχέσεις σε έναν συγκεκριμένο χώρο. Τα νοήματα αυτά πολλές φορές επηρεάζονται άμεσα από αναλύσεις και δεδομένα της απόλυτης και σχετικής διάστασης του χώρου. Για παράδειγμα, η άποψη ενός αγρότη μιας υπανάπτυκτης περιφέρειας της Ε.Ε. για τις σχέσεις του με άλλους αγρότες, με διακρατικούς εμπόρους αγροτικών προϊόντων, με θεσμικά όργανα όπως συνεταιρισμοί και υπουργεία, αλλά και για το τι σημαίνει γι' αυτόν «τοπική ανάπτυξη», μπορεί να επηρεάζεται άμεσα από πληροφορίες που λαμβάνει για τη σχετική υπανάπτυξη του τόπου του ή ακόμα από συγκεκριμένα μοντέλα ανάπτυξης που προτείνονται από θεσμικά όργανα (Περιφέρεια, Εθνικό Κράτος, Ε.Ε.). Βλέπουμε λοιπόν ότι οι πληροφορίες που προέρχονται από την ανάλυση της απόλυτης ή/και σχετικής διάστασης του χώρου μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμα στοιχεία όχι για την καθεαυτή ανάλυσή τους αλλά κυρίως για τον εμπλουτισμό της σχεσιακής έρευνας και των νοημάτων που αναλύει, όπως επίσης και για την ισχύ και εξουσία που ασκούν στις ανθρώπινες αντιλήψεις. Με βάση αυτό, η σχεσιακή έρευνα χρειάζεται μια πιο ολιστική μεθοδολογική προσέγγιση που να εγκολπώνεται στοιχεία και δεδομένα από τον σχετικό και απόλυτο χώρο. Κατα μία έννοια (μεθολογική) αυτός ο ολισμός δικαιώνει εν μέρη την άποψη του Χάρβεϊ (2005) ότι ο σχεσιακός χώρος εμπεριέχει τις διαστάσεις του σχετικού και απόλυτου και ίσως η ολιστική θεώρηση υποδηλώνει κατά κάποιον τρόπο μια ιεραρχία μεταξύ των τριών αυτών διαστάσεων και ίσως μια μεθοδολογική αρχή. Ο ίδιος ο Χάρβεϊ όμως προτιμά μια πιο διαλεκτική εκδοχή των σχέσεων και εντάσεων της απόλυτης, σχετικής και σχεσιακής διάστασης του χώρου, κρατώντας μας σε μια επιστημολογική επαγρύπνηση, και στις επόμενες παραγράφους θα γίνει μια προσπάθεια να πειραματιστούμε με αυτή την διαλεκτική μεταξύ των τριών διαστάσεων ως τον τρόπο παραγωγής του σχεσιακού χώρου.

Η ολιστική θεώρηση του σχεσιακού χώρου δεν τελειώνει στις προσεγγίσεις των μεθόδων έρευνας, αλλά δύναται να ανοίξει τη συζήτηση για μια ολιστική θεώρηση και των επιστημονικών πεδίων και απόψεων αλλά και της σχεσιακής σύνδεσης και επιρροής ενός συγκεκριμένου χώρου από άλλους χώρους. Η πολλαπλότητα καθώς και η περιπλοκότητα των σχέσεων και η εξ' αυτών διαφορετικότητα του χώρου μάς οδηγούν σε μια πιο ολιστική ματιά των επιστημονικών πεδίων και απόψεων. Η Perrons (2001: 211-2) αναφέρει ότι «προκειμένου να αναπτύξουμε ένα θεωρητικό (ολιστικό) πλαίσιο, είναι σημαντικό να καταλάβουμε το συμπαγή χωρικό κόσμο ως τη σύνθεση πολλών παραγόντων ή το αποτέλεσμα μιας πολλαπλότητας κοινωνικών δυναμικών που λειτουργούν σε διαφορετικά επίπεδα. Συνεπώς, μια σειρά από οικονομικές και κοινωνικές θεωρίες πρέπει να προσεγγιστούν και να συνδεθούν σε διαφορετικά χωρικά πλαίσια».⁴

4. Μτφ. ΒΑ "in order to develop a theoretical (holistic) framework, it is important to understand the concrete spatial world as a synthesis of many determinations or the outcome of a multiplicity of social dynamics operating in different levels. Consequently, a range of economic and social theories need to be drawn upon and synthesised in different spatial context."

Για παράδειγμα η διερεύνηση του νοήματος της τοπικής ανάπτυξης δεν μπορεί να περιχαρακωθεί σε ένα πλαίσιο που δεν λαμβάνει υπόψη του αναλύσεις και στοιχεία από την τοπική κουλτούρα, τους κοινωνικούς δεσμούς, τον τρόπο λειτουργίας των τοπικών θεσμών, αλλά και των σχέσεων του τοπικού/περιφερειακού με άλλα χωρικά επίπεδα. Θα πρέπει όμως η απο-περιχαρακωση του ερευνητικού πλαισίου να μην γίνει μέσω μιας απλοϊκής άθροισης αναλύσεων και νοημάτων, γιατί τα διαφορετικά νοήματα και αναλύσεις αποτελούν μια διαλεκτική ενότητα των σχέσεων και αλληλεπιδράσεων που τις συγκροτούν· αποτελούν ένα οργανικό «όλο» (βλ. και Ρόκος 1980, 1995).

Η ολιστική θεώρηση του χώρου λοιπόν έγκειται σε μια διαλεκτική σύνθεση των διάφορων επιστημονικών πεδίων που μπορεί να μας φέρει πιο κοντά στις πραγματικές ενεργούμενες σχέσεις του υπό εξέταση χώρου. Ένα παράδειγμα διεπιστημονικής προσέγγισης είναι τα γραφόμενα της Massey (1999, 2005) για τη σύνδεση της επιστήμης της φυσικής γεωγραφίας με αυτήν της οικονομικής γεωγραφίας.

Μια τελευταία μεθοδολογική προσέγγιση του σχεσιακού χώρου έχει να κάνει με την ερμηνεία της έρευνας καθώς και με τη γλώσσα που χρησιμοποιείται γι' αυτήν. Πιο συγκεκριμένα θα λέγαμε ότι ο ερευνητής θα πρέπει να ερμηνεύει τα αποτελέσματα της έρευνας έχοντας κατά νου ότι αυτά αποτελούν μία από τις πολλές εκφάνσεις και ανακλάσεις της πραγματικότητας, ή, αλλιώς, ότι υπάρχουν πολλαπλές παράλληλες πραγματικότητες που συσχετίζονται ταυτόχρονα (Graham και Healey, 1999) στο χώρο τον οποίο ερευνά. Σε αντίθεση με τη μοναδική και αντικειμενική πραγματικότητα που προβάλλει ο θετικισμός, ο κόσμος της σχεσιακής έρευνας υπαγορεύει πολλαπλές πραγματικότητες, ανάλογες των στοιχείων της συγχρονικής πολλαπλότητας των διαδικασιών και της ετερογένειας της σχεσιακής διάστασης του χώρου. Ακόμη και δύο ερευνητές που ερευνούν ένα συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο σε συγκεκριμένο χρόνο μπορούν να καταλήξουν σε διαφορετικές εκδοχές των παρατηρήσεών τους. Έτσι η ερμηνεία των αποτελεσμάτων θα πρέπει να διέπεται από την άρνηση μιας αντικειμενικής πραγματικότητας και ακόμη από μια συνεπή επίγνωση της διαφοράς μεταξύ σημαινόντων και σημαινόμενων. Η τελευταία διαφορά χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση.

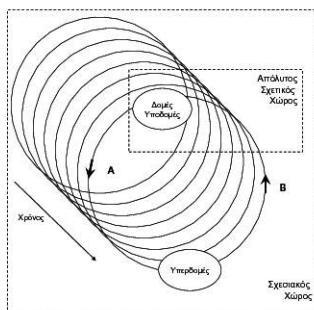
Στη σχεσιακή διάσταση του χώρου, μια έρευνα σε δεδομένο χωροχρόνο δεν είναι μια στατική και αντικειμενική αναπαράσταση των διαδικασιών και ενεργειών αλλά αποτελεί ένα μέρος αυτών, μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ του ερευνητή και του χωρικού πλαισίου. Οι λέξεις (σημαίνοντα) που χρησιμοποιούμε για να κατανοούμε για ποιες σχέσεις και διαδικασίες μιλάμε δεν μπορούν να υποκαταστήσουν, ως νοητές πλασματικές οντότητες, τις πολλαπλές πραγματικότητες του χωροχρόνου, δηλαδή τον ιδιαίτερο και μοναδικό τρόπο των ενεργούμενων σχέσεων και διαδικασιών. Η υποθετική ερώτηση του Ντέιβιντ Χάρβεϊ «τι σημαίνει το Ground Zero (Σημείο Μηδέν)» δύναται να προκαλέσει απαντήσεις όπως «τους νεκρούς των Δίδυμων Πύργων», «τον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας», «τις ηγεμονικές παρεμβάσεις των ΗΠΑ στο Ιράκ» κ.ά. Το Σημείο Μηδέν είναι κάτι πέρα απ' όλες αυτές τις απαντήσεις, υπερβαίνει τις δυνατότητές μας να το αναπαραστήσουμε λεκτικά. Το νόημά του εμφανίζεται ως μία απειρία δυναμικών σχέσεων. Άλλοτε το νόημά του θα εμπεριέχει σχέσεις εξουσίας και καταπίεσης, άλλοτε θα φέρνει στο νου την δίψα για συνέχιση ιμπεριαλιστικών πολιτικών. Η πολλαπλότητα και ετερογένεια των απαντήσεων δημιουργεί άπειρες σχέσεις και νοήματα (σημαινόμενα). Αυτή η απειρία σχέσεων-νοημάτων και η επίγνωση της διαφοράς

μεταξύ σημαινόντων και σημαινομένων εμφανίζεται και ως ο τρόπος γνώσης του σχεσιακού χώρου. Η σχεσιακή έρευνα μελετά το σημαινόμενο και στοχεύει στην παραγωγή πολλαπλών νοημάτων, μέσω πολλαπλών αφηγήσεων και μέσω μιας ανοιχτότητας στο χωρικό γίγνεσθαι.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η έρευνα στη σχεσιακή διάσταση του χώρου και τα νοήματα που παράγει μοιάζει δύσκολο να αναπαραχθούν και να επιβεβαιωθούν σε άλλο χωροχρόνο. Ερευνητικές αγωνίες όπως αυτή της Markusen (1999) «when do we know it when we see it?» (πώς το καταλαβαίνουμε/αναγνωρίζουμε όταν το βλέπουμε;) φαίνεται να μην ευσταθούν στη σχεσιακή έρευνα γιατί είναι δομημένες πάνω στη φιλοσοφία της αντικειμενικής πραγματικότητας, που ψάχνει μέσα στα σημαίνοντα να επιβεβαιώσει (ή όχι) ερευνητικές υποθέσεις. Επίσης, πολιτικές που προσπαθούν να μεταφέρουν διαδικασίες, που σε συγκεκριμένο χωροχρόνο βρήκαν καλές εφαρμογές (best practices) και βοήθησαν στην οικονομική ανάπτυξή του, μπορεί να μην ευδοκιμήσουν σε διαφορετικό χωροχρόνο.

Ξαναγυρίζοντας στην παραπάνω επιχειρηματολογία, η οποία ναι μεν μοιάζει καθοριστική για το ξεκαθάρισμα μιας οντολογίας της μεθόδου του σχεσιακού χώρου, παρ'όλα αυτά φαίνεται πως δεν δημιουργεί ένα πιο απτό πλαίσιο έρευνας γι' αυτόν. Μια τέτοιου είδους προσέγγιση και συνάμα μια μερική ανακεφαλαίωση αυτού του άρθρου επιχειρείται με το παρακάτω σχήμα, το οποίο αποτελεί στο σύνολό του μια απάντηση στην ερώτηση «ποιό είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο η έρευνα θα παράγει νόημα»; Και, επίσης, τι σημαίνουν έννοιες όπως θεσμοί, αγορά, σχέσεις παραγωγής κ.ά. και μέσα σε ποιο πλαίσιο τις αναλύουμε σχεσιακά;

Ο πρώτος κύκλος του σχήματος συμπεριλαμβάνει τις δομές και υποδομές που διέπουν και υπάρχουν σε ένα χώρο. Οι δομές (structures) περιέχουν στοιχεία όπως οι πλουτοπαραγωγικές πηγές, οι θεσμοί, η αγορά, οι νόμοι, οι επιχειρήσεις, η ιδιοκτησία, η δικαιοσύνη, το σχολείο, τα πολιτικά κόμματα κ.ά. ενώ οι υποδομές (infrastructures) περιλαμβάνουν το δομικό περιβάλλον όπως κτίρια, δρόμοι, πλατείες αλλά και την τεχνολογία, το φυσικό περιβάλλον (το μη ανθρώπινο). Οι δομές και υποδομές εμφανίζονται ως το πεδίο μέσα στο οποίο ο απόλυτος και σχετικός χώρος (ή ο χώρος ως δεξαμενή) νοείται και μπορεί οντολογικά να αποτελέσει το πεδίο εφαρμογών θετικιστικών υποθέσεων και αναλύσεων. Οι τρόποι λειτουργίας και χρήσης των δομών και υποδομών (βέλος Α) δημιουργούν νοήματα (εσωτερικεύονται) στους ανθρώπους και επηρεάζουν/διαμορφώνουν άμεσα ή έμμεσα την ιδεολογία, τη λογική, την κουλτούρα, τα συναισθήματα, τις συνειδήσεις, τις αξίες, τις παραδόσεις, τις μνήμες, έννοιες που με έναν όρο θα αποκαλέσουμε υπερδομές (superstructures), που φαίνεται ότι είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να τις μετρήσουμε ποσοτικά. Οι υπερδομές συγκροτούν το πεδίο του σημαινόμενου, οι απαντήσεις στο ερώτημα «τι σημαίνει» αναδύονται βάσει των υπερδομών που εσωτερικεύουν και ιζηματοποιούν δράσεις από τον απόλυτο και σχετικό χώρο (από τις δομές/υποδομές). Με άλλα λόγια οι υπερδομές λειτουργούν σαν είδωλο του σχετικού και απόλυτου χώρου, εντός του οποίου δημιουργούνται συγκεκριμένα χωρικά πλαίσια. Από την άλλη πλευρά οι άνθρωποι με βάση τις υπερδομές μπορούν (βέλος Β) να αλλάξουν ριζικά ή να μετασχηματίσουν εν μέρει τις δομές και υποδομές, ή παθητικά να τις αναπαράγουν. Αυτή η αμφίδρομη διαλεκτική μεταξύ δομών/υποδομών και υπερδομών συνιστά τον κεντρικό πυλώνα του σχεσιακού χώρου. Η παραγωγή νοήματος που αναζητούμε βρίσκεται μέσα στη συνεχή σχέση και διαδικασία μεταξύ των δύο αυτών πυλώ-

Σχήμα

ων οι οποίοι μεταμορφώνουν το χώρο όπου συντελούνται. Από την μια, οι δομές και υποδομές ορίζονται, παράγονται και αναπαράγονται από τις ανθρώπινες ιδεολογίες, αξίες, προσδοκίες, συμφέροντα κ.λπ., και από την άλλη, οι υπερδομές επηρεάζονται στη δυναμική τους από τους τρόπους με τους οποίους οι δομές και υποδομές λειτουργούν. Οι απαντήσεις στο ερώτημα «τι σημαίνει το Σημείο Μηδέν» (αλλά και τι θα έπρεπε να δημιουργηθεί εκ νέου εκεί) προέρχονται μέσα από τις πολλαπλές ζυμώσεις και εσωτερικεύσεις νοημάτων και σχέσεων ισχύος που ενεργούν στο πεδίο των υπερδομών, για ένα χώρο (Σημείο Μηδέν) που ανήκει στις υποδομές (αν το δούμε απόλυτα: ως προϋπάρχοντα κτίρια) αλλά και στις δομές (αν το δούμε σχετικά: ως χώροι υπηρεσιών). Παραφράζοντας τον Χάιντεγκερ (Heidegger), οι δομές και υποδομές παριστούν την αντικειμενικότητα του κόσμου ενώ οι υπερδομές παριστούν την υποκειμενικότητα αυτού ή καλύτερα το υποκείμενο. «Η αντικειμενικότητα του αντικειμενικά υπαρκτού κοσμικού χώρου παραμένει αμετακίνητα το συσχετικό της υποκειμενικότητας μιας συνείδησης» (Heidegger, 2006: 34). Οι δομές/υποδομές δεν μπορούν να υπάρξουν χωρίς το υποκείμενο και τις μεταξύ τους σχέσεις. Τα δύο αυτά είναι αλληλένδετα σχεσιακά.

Ένα σημείο του σχήματος που πρέπει να αναλυθεί περαιτέρω είναι αυτό του μετασχηματισμού ή της παθητικής αναπαραγωγής (βέλος Β) των δομών/υποδομών. Μερικές παραγράφους πιο πάνω έγινε λόγος για μια απειρία νοημάτων και την ταυτόχρονη συνύπαρξη πολλαπλών πραγματικοτήτων. Αυτή η παραδοχή δεν πρέπει να συγχέεται με την εξίσου σημαντική παραδοχή ότι μερικοί άνθρωποι ή ομάδες ανθρώπων έχουν περισσότερη εξουσία και ισχύ πάνω στις ροές πληροφοριών και στις χωρικές διαδικασίες μεταξύ δομών/υποδομών και υπερδομών. Κάποιοι από αυτούς προβαίνουν και επιφέρουν αλλαγές στις δομές και υποδομές με συγκεκριμένες κατευθύνσεις, κάποιοι άλλοι όχι. Όπως αναφέρει η Massey «τα μέσα μέσω των οποίων οι άνθρωποι “τοποθετούνται” σε δεδομένα σύνολα σχέσεων μπορούν είτε να δυναμώνουν είτε να εξασθενούν τις δυνατότητές τους να ασκούν σε κάποιο βαθμό τον έλεγχο πάνω σε αυτές τις συγκεκριμένες σχέσεις»⁵ (Massey, 1991: 28-30).

Θα ήταν ίσως μεθοδολογικό σφάλμα να υποθέσουμε ότι τα πολλαπλά νοήματα (πραγματικότητες) που μια έρευνα μπορεί να συναντήσει στο σχεσιακό χώρο διέπονται καθολικά από μια συγκεκριμένη γεωμετρία ισχύος, αλλά διαφαίνεται ότι κάποια από αυτά έχουν περισσότερη ισχύ στο να καθορίζουν την αλλαγή ή στάση (παθητική αναπαραγωγή) των δομών/υποδομών προς μια συγκεκριμένη μελλοντική τροχιά, διαποτίζοντας αυτό με συγκεκριμένα ιδεολογικά νοήματα αναγκαία για την προώθηση των δράσεων τους ή υπερνικώντας ιδεολογικές πολεμικές. Άρα στο πεδίο των υπερδομών μπορούμε να ερευνήσουμε τον τρόπο που οι γεωμετρικές ισχύος εσωτερικεύονται σε κυρίαρχα ιδεολογικά σχήματα και μπορούν να ηγεμονεύουν συγκεκριμένα χωρικά πλαίσια.

Για παράδειγμα, μέσα από την προτεινόμενη σχέση δομών και υπερδομών μπορούμε να ερευνήσουμε διαδικασίες αστικού εξευγενισμού και ιδιαίτερα τα ιδεολογικά σχήματα που τις περισσότερες φορές αυτές οι διαδικασίες προτάσσουν ως μοναδική απάντηση σε συνθήκες αστικής παρακμής. Στις περισσότερες περιπτώσεις διαδικασιών αστικού εξευγενισμού εμπλέκονται ιδιοκτήτες και ενοικιαστές, τράπεζες και δημόσιοι φορείς, το κατασκευαστικό κεφάλαιο και η εργατική τάξη. Όμως κυρίαρχο και ηγετικό ρόλο έχει το κεφάλαιο που επιλέγει αστικές περιοχές που η στάση της πολιτείας τις έχει καταστήσει παρακμάζουσες, με πολλά κοινωνικά προβλήματα (εγκληματικότητα, πορνεία, διακίνηση ναρκωτικών), αλλά παράλληλα

5. Μτφ ΒΑ. “The means by which people are “placed” within given sets of relations can either strengthen or weaken their ability to exercise some degree of control over those very relations”.

λόγω της εγγύτητας τους σε χώρους εργασίας και διασκέδασης παρουσιάζουν σχε- τικά πλεονεκτήματα (πχ. Μεταξουργείο). Είναι οι περιοχές που τα μεσαία εισοδη- ματικά στρώματα τις αντιλαμβάνονται (υπερδομές: σχεσιακός χώρος) ως γκέτο ή ως «βρώμικες» αλλά παράλληλα, λόγω ακριβώς αυτών των αντιλήψεων, οι αξίες γης αυτών των περιοχών (δομές: σχετικός χώρος) βρίσκονται σε πολύ χαμηλά επίπεδα σε σχέση με γειτονικές περιοχές, καθιστώντας τις πόλο έλξης για το κατασκευα- στικό κεφάλαιο. Το οποίο με τη σειρά του επενδύει σε νέες κατοικίες ή αναπαλαι- ώσεις κτιρίων, ενώ παράλληλα ωθεί τη πολιτεία στην ανάπλαση της περιοχής μέσα από διανοίξεις δρόμων και πεζοδρομήσεις, τη δημιουργία ποδηλατοδρόμων, χώ- ρων πρασίνου και ανοιχτών πλατειών, δημιουργώντας έτσι μια αίσθηση (υπερδο- μές) άνεσης στον επισκέπτη. Σε κάποιες περιπτώσεις αστικού εξευγενισμού (πχ. Tompkin's Square Park στη Νέα Υόρκη, Docklands στο Λονδίνο) η πολιτεία με επι- χειρήσεις-σκούπα και αυξημένη αστυνόμευση «καθαρίζει» τους «ανεπιθύμητους» της περιοχής και αυτόματα αναδύεται η ξεχασμένη αίσθηση ασφάλειας σ' αυτήν. Μετέπειτα οι αξίες των νεόδμητων ή αναπαλαιωμένων κατοικιών, λόγω της αλλα- γής της χωρικής ατμόσφαιρας από γκέτο σε ασφαλή και με ανέσεις γειτονιά, ανε- βαίνουν «διώχνοντας» από το χώρο εκείνους που δεν μπορούν να ανταποκριθούν σε αυτές. Σε πολλές περιπτώσεις αστικού εξευγενισμού (πχ. Γκάζι) το κεφάλαιο προσελκύει καλλιτέχνες να κατοικήσουν πρώτοι την περιοχή, μεταφέροντας εκεί τα ατελιέ τους, προσθέτοντας έτσι την παραγωγή τέχνης στο lifestyle της περιοχής, και παράλληλα εκπληρώνοντας πολλά από τα σύγχρονα αστικά όνειρα της μεσαίας τάξης. Συνεπώς, η διαδικασία αστικού εξευγενισμού όχι μόνο θεωρείται ως θετική και ως «πρόοδος» για μια συγκεκριμένη περιοχή αλλά και νομιμοποιεί την ίδια της την παραγωγή, μέσα από την δημιουργία συγκεκριμένης χωρικής ατμόσφαιρας, που επίσης νομιμοποιεί τις γεωμετρικές ισχύος που την συνθέτουν. Συντελείται ενός είδους χειραγώγησης του σχεσιακού χώρου με σκοπό την καθολική υπεροχή μιας συγκεκριμένης και διακριτής μελλοντικής τροχιάς. Ενώ, λοιπόν, η ηγεμονία του αστικού εξευγενισμού θεμελιώνεται μέσα στον απόλυτο και σχετικό χώρο (επεν- δύσεις, αναπλάσεις κ.λπ.), προβάλλεται ως πλεονεκτική και ανυπέρβλητη μέσα από τον σχεσιακό (δικαίωμα στην πιο «ελκυστική» γειτονιά).

Η παραπάνω ανάλυση των διαδικασιών αστικού εξευγενισμού δεν αποτε- λεί κάτι το καινούριο για την επιστήμη των αστικών σπουδών αλλά, παρ' όλα αυτά, δείχνει ότι οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δομών/υποδομών και υπερδο- μών, δηλαδή μεταξύ των αξιών γης/ενοικίων, των αστικών αναπλάσεων, της αστυνόμευσης και των αισθημάτων/ιδεολογιών/αντιλήψεων που γεννούν, μπο- ρούν να λειτουργήσουν ως πυλώνες ανάλυσης χωρικών πλαισίων και διαδικα- σιών, αλλά και ανάλυσης ηγεμονικών τάσεων που δημιουργούν συγκεκριμένα ιδεολογικά σχήματα (ασφάλεια/άνεση) που είναι ουσιώδη για την κυριαρχία τους. Συνεπώς οι χωρικές γεωμετρικές ισχύος θεμελιώνονται μέσα σε αυτές τις αλληλε- πιδράσεις. Από την άλλη, οι αλληλεπιδράσεις μπορούν να υποδείξουν συγκεκρι- μένα πλαίσια ιδεολογικής πάλης/αντίστασης και εναλλακτικές, που επίσης είναι ουσιώδη για τη δημιουργία αντι-ηγεμονικών ομάδων.

Το προτεινόμενο σχήμα μπορεί να αποτελέσει ένα παράδειγμα ολιστικού πλαι- σίου έρευνας για τον σχεσιακό χώρο αλλά και για τη διαλεκτική σχέση του με τον απόλυτο και σχετικό χώρο. Η διαλεκτική σύνδεση των τριών διαστάσεων του χώρου με τα πεδία των υποδομών/δομών/υπερδομών δημιουργεί ένα πρόσφορο πλαίσιο παραγωγής νοήματος και ανάλυσης των διαδικασιών που ολιστικά τον ορίζουν.

Παρ' όλα αυτά το πλαίσιο έρευνας που προτάσει το παρόν άρθρο δεν αποτελεί μια ολοκληρωμένη πρόταση για την ανάλυση της διαλεκτικής των τριών διαστάσεων του χώρου κατά Χάρβεϊ και χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση και περισσότερες έρευνες πεδίου για να οριοθετήσουν τη συμβολή του στην έρευνα. Αποτελεί καλύτερα μια εισαγωγή σε έναν εναλλακτικό τρόπο γνώσης για το χώρο και μια προσπάθεια να κατανοήσουμε και να συνδέσουμε συζητήσεις στα πεδία της ανθρωπογεωγραφίας και οικονομικής γεωγραφίας, ιδιαίτερα αυτές που θέλουν να φέρουν κοντά έννοιες όπως το «πολιτισμικό» και την οικονομία (βλ. cultural turn, Amin και Thrift, 2000· Barnes, 2001· Boggs και Rantisi, 2003). Ειδικά το πεδίο των υπερδομών και η εξακολουθητική σύνδεσή του με τις δομές και υποδομές υποδηλώνουν ότι στοιχεία όπως η ιδεολογία, η εμπιστοσύνη και η κοινωνική αντίληψη είναι μέρη ενεργών αμφίδρομων διαδικασιών (και πρωταγωνιστικά μέρη των γεωμετριών ισχύος) και όχι μεταβλητές αποκομμένες από την οικονομία (και πολιτικά ουδέτερες).

Δύο αλληλένδετες επισημάνσεις πρέπει να γίνουν όσον αφορά τη λειτουργία του πλαισίου. Πρώτον, αν και διαφαίνεται ότι πολλές φορές ο χώρος μπορεί να μεταμορφωθεί μόνο μέσα από τις διαστάσεις του απόλυτου και σχετικού (μόνο μέσω απόλυτων ή σχετικών υπολογισμών), αυτό είναι λάθος. Ακόμα και αν πχ. ένα βιομηχανικό κτίριο δημιουργηθεί μέσα σε μια οικιστική ζώνη χωρίς την παραμικρή αντίθετη άποψη και σύγκρουση που θα πήγαζε μέσα από σχεσιακές θεωρήσεις του χώρου, η παρουσία και μόνο του κτιρίου δημιουργεί αντιλήψεις, ιδέες και συναισθήματα για την καθαυτή μεταμόρφωση του χώρου. Επίσης ο χώρος μπορεί να διαμορφωθεί μέσα από την τέχνη, η οποία κατά τον Χάιντεγκερ ενσαρκώνει χώρους προσφέροντας μια ανθρωποκεντρική διαμονή εν μέσω των πραγμάτων (Heidegger, 2006).

Δεύτερον, παρ' όλα αυτά, επίσης διαφαίνεται μια κυριαρχία (στην ισχύ και ικανότητα μεταμόρφωσης και αλλαγής του χώρου) της απόλυτης αλλά κυρίως της σχετικής του θεώρησης (έναντι της σχεσιακής) στην καπιταλιστική οικονομία, αφού ο ίδιος ο καπιταλισμός και οι εξ' αυτών λήψεις αποφάσεων και παραγωγές πολιτικών θεμελιώνονται πάνω σε σχετικές και απόλυτες θεωρήσεις (πχ. κέρδος, μεγιστοποίηση του όφελους, αξία γης και επιτόκιο κ.ά.). Ιδέες, αντιλήψεις, συνειδήσεις (πχ. οικολογική συνείδηση) που δεν δύνανται να θεμελιωθούν και να αναλυθούν αντικειμενικά με βάση κάποιο σταθερό και μετρήσιμο σημείο αναφοράς μοιάζουν αδύναμες να αποτελέσουν μια συλλογική και κυρίαρχη πολιτική επιλογή σε συγκεκριμένο χωροχρόνο. Δημιουργούν απλά πολεμικές σε επίπεδο ιδεολογικό, ψυχολογικό κ.λπ. και συγκρούονται με τις απόλυτες και σχετικές θεωρήσεις του χώρου, θέτοντας την προβληματική της μη ανθρωποκεντρικότητας αυτών.

Επίλογος

Η απόλυτη και σχετική διάσταση του χώρου μπορούν μεν να απαντούν με σαφήνεια και με αντικειμενικούς όρους πάνω σε ερωτήματα που έχουν να κάνουν είτε με την παραγωγή δομών είτε με την κατασκευή και χρήση υποδομών, από την άλλη πλευρά η οντολογία τους υποδεικνύει ότι μέσα σ' αυτές τις διαστάσεις η ανθρώπινη διαμονή είναι αδύνατη. Η άποψη ότι ο χώρος έχει και σχεσιακή διάσταση γεμίζει αυτό το κενό, θέτοντας το ανθρώπινο είναι ως ισάξιο μέρος μιας

σχέσης. Μιας σχέσης διαλεκτικής μεταξύ των δομών/υποδομών και υπερδομών μιας κοινωνίας, μεταξύ των σημαινόντων και των σημαινομένων αυτής. Η σχεσιακή αντίληψη για το χώρο δεν μπορεί να λειτουργήσει απομονωμένη από την απόλυτη και σχετική αντίληψη για αυτόν. Μόνο μια ολιστική και εξακολουθητική διαλεκτική αντιπαράθεση όλων αυτών των αντιλήψεων παράγει νόημα για το χώρο και τις μεταμορφώσεις του. Σ' αυτή την αντιπαράθεση κρίνεται αναγκαία τόσο η ολιστική θεώρηση των ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων όσο και οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις σε επίπεδο θεωρητικών σχημάτων. Επίσης αναγκαία κρίνεται και η βιωματική προσέγγιση του χώρου μέσω της συμμετοχής και εμπειρίας του ερευνητή σε αυτόν.

Έτσι λοιπόν θα λέγαμε ότι συνυπάρχουν τρία επίπεδα σχεσιακότητας στη σχεσιακή έρευνα: το πρώτο αναδεικνύεται μέσα από την πολλαπλότητα και ετερογενή συνύπαρξη υποκειμένων και αντικειμένων στο ίδιο ή σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα. Το δεύτερο είναι αυτό που υπάρχει ανάμεσα στον ερευνητή/τρια και στο υπό εξέταση χωρικό πλαίσιο (πχ. μέσω συμμετοχικής παρατήρησης) και το τρίτο ανάμεσα στον ερευνητή/τρια και στις θεωρητικές αφετηρίες και αναζητήσεις του/της (πχ. μέσω ολιστικών θεωρητικών προσεγγίσεων).

Η διαλεκτική σχέση μεταξύ των δομών/υποδομών και υπερδομών δημιουργούν χώρους μοναδικούς που είναι σχεδόν αδύνατο να αναπαραχθούν σε άλλο χωροχρόνο και να δώσουν τις ίδιες χωρικές τροχιές. Ακόμη και αν (υποθετικά) μπορούμε να αντιγράψουμε τις δομές ενός χώρου σε έναν άλλο χώρο ή/και να κατασκευάσουμε τις ίδιες υποδομές, το αποτέλεσμα μάλλον θα είναι απογοητευτικό, καθώς ο ανθρώπινος παράγοντας μέσα από το πεδίο των υπερδομών θα προβάλει αντιστάσεις μετάβασης στα νέα δεδομένα [βλ. το παράδειγμα των cathedrals in the desert (Hospers και Bennenworth, 2005)].

Όπως έγραψε ο Derrida «σκοπός είναι να μετασχηματίσουμε έννοιες, να τις μετατοπίσουμε, να τις στρέψουμε ενάντια στις προϋποθέσεις τους [...] να μετατρέψουμε το πεδίο της εργασίας μας και δια αυτού να παράγουμε νέα σχήματα [...] να δραπετεύσουμε από την συνδιαστική καθαυτή, να επινοήσουμε απροσμέτρητες χορογραφίες»⁶ (Derrida, 1982: 76). Και αυτή ακριβώς τη δυνατότητα δίνει η διάσταση του σχεσιακού χώρου. Τη δυνατότητα να συλλάβουμε και να κατανοήσουμε το χώρο πέρα από τη μηχανιστική ατομικότητα του Είναι. Ως την συνύπαρξη με το Άλλο, το πολλαπλό, το ημιτελές, το διαφορετικό και πάντοτε γινόμενο Άλλο. Η Massey (2008) θέτει αυτές τις προϋποθέσεις για την ανοιχτότητα της ιστορίας και επομένως για την πιθανότητα της πολιτικής – μιας νέας πολιτικής, θα προσθέταμε – που δίνει προτεραιότητα στην πιθανότητα ύπαρξης άλλων χωροχρονικών τροχιών και στο δικαίωμα της ενεργής συμμετοχής της κάθε είδους περιφέρειας στο κέντρο.

6. Μτφ. “the aim is to transform concepts, to displace them, to turn them against their presuppositions, to re-inscribe them in other chains [...] to modify the terrain of our work and thereby produce new configurations [...] to escape the combinatory itself, to invent incalculable choreographies”.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amin, N. και Thrift, N. (2000), «What Kind of Economic Theory for What Kind of Economic Geography?», *Antipode* 32 (1).
- Avdikos, V. (2009), *The inequality of difference; Uneven Spatial Development and Ideology*, VDM-Verlag.
- Allen, J. (1997), «Economies of power and space», στο Roger Lee και Jane Wills (επιμ.), *Geographies of Economies*, Λονδίνο: Arnold: 59-70.

- Barnes, T. (2001), «Rethorising economic geography: from the quantitative revolution to the “cultural turn”», *Annals of the Association of American Geographers* 91 (3).
- Boggs, J. S. και Rantisi, N. M. (2003), «The relational turn in economic geography», *Journal of Economic Geography* 3: 109-116.
- Derrida, J. (1982), «Choreographies: Interview with Christie McDonald», *Diacritics* 12 (2): 66-76.
- Graham, S. και Healey, P. (1999), «Relational concepts of space and place: Issues for planning theory and practice», *European Planning Studies* 7 (5): 623-646.
- Harvey, D. (1973), *Social justice and the city*, Εδιμβούργο: Edinburgh University Press.
- Harvey, D. (1996), *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Harvey, D. (2005), «Ο χώρος ως λέξη κλειδί», *Γεωγραφίες* 10: 21-42.
- Heidegger, M. (2006), *Η τέχνη και ο χώρος*, Αθήνα: Ινδίκτος.
- Hospers, J. και Bennenworth, P. (2005), «What Type of Regional Policy for Europe? Theoretical Reflections and Policy Lessons from Sardinia», *Intereconomics* 40 (6): 336-34.
- Lefebvre, H. (1984), *The Production Of Space*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Markusen, A. (1999), «Fuzzy concepts scanty evidence policy distance: the case for rigor and policy relevance in critical regional studies», *Regional Studies* 83: 869-84.
- Marshall, A. (1890), *Principles of Economics*, Λονδίνο: Macmillan and Co.
- Massey, D. (1991), *A global sense of place*, Μινεσότα: University of Minnesota Press.
- Massey, D. (1994), *Space, Place, and Gender*, Μινεσότα: University of Minnesota Press.
- Massey, D. (1999), «Space-time, ‘science’ and the relationship between physical geography and human geography», *Transactions IBG* 26: 261-276.
- Massey, D. (2001), «Talking of space-time», *Trans Inst Br Geogr* 26: 257-261.
- Massey, D. (2008), *Για το χώρο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Perrons, D. (2001), «Towards a More Holistic Framework for Economic Geography», *Antipode* 33 (2): 208-215.
- Ρόκος, Δ. (1998), «Η Διεπιστημονικότητα στην Ολοκληρωμένη Προσέγγιση και Ανάλυση της Ενότητας της Φυσικής και της Κοινωνικοοικονομικής Πραγματικότητας», στο Νούτσος Π. (επιμ.), *Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, Συγκομιδή προς τιμήν του Ομότιμου Καθηγητή Ευτ. Μπιτσάκη, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ.Δαρδάνος: 403-437.
- Ρόκος, Δ. (επιμ.) (1995), *Επιστήμες και Περιβάλλον στα τέλη του αιώνα. Προβλήματα και Προοπτικές*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Sack, R. (1997), *Homo Geographicus: A Framework for Action, Awareness, and Moral Concern*, Βαλτιμόρη: Johns Hopkins University Press.
- Sassen, S., (2001), *The global city: New York, London, Tokyo*, Πρίνσετον: Princeton University Press, 3η έκδοση.
- Soja, E. (1989), *Postmodern Geographies*, Λονδίνο: Verso.
- Thrift, N. (1996), «New urban eras and old technological fears: reconfiguring the goodwill of electronic things», *Urban Studies* 33 (8): 1463-1493.
- Tilley, C. (1994), *A Phenomenology of Landscape*, Οξφόρδη/Providence USA: Berg.
- Yeung, H. W. C. (2002), «The limits to globalization theory: a geographic perspective on global economic change», *Economic Geography* 78: 285-305.